

конань, аргументованого заперечення, спростовування хибної позиції опонента, формування логіки й доказовості суджень, стислості й точності викладу, обстоювання своєї думки, творчого співробітництва, стимулювання толерантності.

Література

1. Зазуліна Л.В. Діалогізація дидактичного процесу в курсовій підготовці педагогічних кадрів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.В. Зазуліна. – К., 2000. – 19 с.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 309 с.
3. Макаренко С.С. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності учителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / С.С. Макаренко ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 18 с.
4. Мороховська Н.С. Моральна культура спілкування : конспект лекцій / Н.С. Мороховська. – Харків : Укр. Юридична академія, 1993. – 17 с.
5. Салацька Н.М. Сутність діалогу як методу навчання та виховання / Н.М. Салацька // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / редкол.: Т.І. Сущенко та ін. – К. ; Запоріжжя : Фінвей, 2002. – Вип. 22. – С. 75–77.
6. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. – М. : Высш. шк., 1989. – 159 с.

ТКАЧЕНКО Л.П.

РИТОРИКА В БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (XVI–XVII ст.)

Оновлення змісту сучасної освіти України спонукає науковців до глибокого дослідження вітчизняного педагогічного досвіду та переосмислення шкільної практики минулих років. Сьогодні неабиякої актуальності набуває комунікативна підготовка особистості, що викликала посилений інтерес до такого навчального предмета, як риторика. Однак аналіз сучасних розробок з риторичної проблематики доводить, що при визначенні змістового і процесуального компонентів навчання риторики нерідко зарубіжний досвід, розробки вчених інших країн переважають над українськими традиціями красномовства.

Специфіку роботи братських шкіл досліджували історики Д. Ісаєвич, Т. Шевченко, Н. Яковенко в контексті розвитку української культури та створення гуманістичних осередків на теренах України, що перебувала під владою різних імперій. Відомі праці з історії педагогіки О. Джуринського, М. Левківського, Є. Мединського, М. Стельмаковича та інших, у яких розкрито провідну роль братських шкіл у започаткуванні нової освітньої парадигми в Україні. Дослідники В. Надольський, С. Обірек, З. Огоновський, які досліджували організацію навчання в єзуїтських братських школах, засвідчують важливу роль риторики як навчальної дисципліни, відзначають специфіку її викладання в умовах тогочасної України.

Мета статті – розкрити особливості навчання риторики в братських школах України (XVI–XVII ст.), оскільки така організація навчального процесу заклала підвалини подальшого розвитку української риторичної школи.

Нову сторінку в історії української національної освіти відкрили братські школи. Перші надійні документи про легально оформлені православні братства датуються серединою XVI ст. Серед цих документів – статут 1538 р. братства кушнірів у Вільні, статuti 1542 р. братства Благовіщенської парафії на передмісті Львова і 1544 р. братства церкви при парафії Миколая на львівському Підзамчі. З 1544 р. є згадка про організацію парафіян при Успенській церкві на Руській вулиці, пізніше – про “руських старшин”, які діють від імені “співбратів і сусідів” – патронів церкви, з 1573 р. – про “старшин братства Богородиці” [2; 11].

На кінець 1585 р. українські міщани центральної частини Львова виробили статут своєї організації – Успенського братства. Незабаром воно стало називатися також Ставропігійським (патріаршою Ставропігією) на знак підпорядкування безпосередньо східним патріархам. Братство із самого початку вважало одним з основних завдань піднесення освітнього рівня населення. Першими його керівниками й визначними організаторами братського руху на терені Львова були міщани з Руської вулиці Юрій та Іван Рогатинці, Іван та Дмитро Красовські, Лесько Малецький, Лука Губа, Хома Бабич. Більшість їх – представники гуманістичної культури, яскраві творчі індивідуальності, люди, беззастережно віддані спільній справі. Найбільшим авторитетом користувався Юрій Рогатинець, славнозвісний по всій Речі Посполитій і за кордоном ремісник, винахідник (разом з братом Іваном) “нового виду сідлярського мистецтва”, а водночас “патріарх і доктор” для львів’ян, громадський діяч, талановитий публіцист. Його помічник і однодумець – крамар Іван Красовський – не шкодував зусиль для налагодження братської друкарні, писав вірші і відозви, очолював боротьбу за права українських міщан [4; 15].

Яким же був характер навчання братської школи в цілому? В королівському привілеї 1590 р. її названо “школою для зайняття вільними мистецтвами”. Вільні мистецтва – це науки “тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) і “квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили до предметів у середньовічній середній школі. У передмові до Октоїха, виданого братством 1630 р., як і деяких грамотах, братська школа має назву гімназії (“гімнасіон”). Термін “гімназія” вживав для своєї школи вже знаменитий італійський педагог доби Ренесансу Гаспаріно Баріцца. Навчальний план (*curriculum*) гуманістичної гімназії, розроблений у гуманістичних школах Італії в XV–XVI ст., був прийнятий і протестантськими школами, єзуїтськими колегіумами, пізніше й колегіумом Києво-Могилянським. У руслі цієї традиції гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема, або синтактика) та з класів поетики й риторики. Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об’єднували переважно два ступені навчання – середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії, і саме такі гімназії могли перерости в академії (вищі школи). Засновники братської школи у Львові спершу також передбачали можливість

запровадити в ній науки вищого ступеня, насамперед філософію. Вже “порядок школи” з жовтня 1586 р. передбачав, що вчитель повинен буде викладати тексти “філософів, поетів, істориків та інші”, що учні мають вчитися граматики, “до більших наук приступаючи, до діалектики і риторики, посібники для яких перекладені на слов’янську мову, є у Львівській школі”. Також у грецько-слов’янській граматиці “Аделфотес”, надрукованій для потреб братської школи, підкреслено, що вивчення граматики є “ключ, що відкриває шлях до розуміння письма: від неї, як по сходинках драбини, працюючі досягають діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрії й астрономії, а на основі цих семи ... дістаємо можливість пізнання філософії й медицини, а далі переходимо до найдосконалішого богословія”. Вказується, отже, шлях навчання: від граматики, через сім вільних наук, до предметів, що вивчалися у тодішній вищій школі, – філософії, медицини, теології. Так само вчитель Львівської братської школи Лаврентій Зизаній підкреслював, що слов’янська граматика є “ключом розуміння”, дає змогу пізнати риторичку, філософію і весь “нероздільний союз наук”. Зазначимо також, що в листопаді 1589 р. константинопольський патріарх Єремія II Транос закріпив за братською друкарнею “право ... друкувати ... не тільки Часослови, Псалтирі, Апостоли, Мінеї і Тріоді, Требники, Синаксарі, Євангелія, Метафрасти, Хроніки, тобто літописи та інші книги богословів церкви нашої Христової, а також книги, необхідні школі, тобто граматику, поетику, риторичку, філософію”.

Братські школи значно відрізнялися від єзуїтських колегіумів не тільки релігійною спрямованістю, вони мали значні відмінності в організації навчальної роботи. Якщо зміст навчальної програми єзуїтських шкіл визначався єдиним статутом, то на формування навчальної програми братських шкіл мали вплив: побажання фундаторів, педагогічні й наукові зацікавлення викладацького складу, потреби середовища та вибір батьків. При цьому обидва типи шкіл, надаючи теоретичні знання, готували до майбутньої практичної діяльності публічних діячів, канцеляристів, правників, теологів, працівників адміністрації [5, с. 34]. Школи були завжди забезпечені відповідними підручниками і нерідко мали багаті бібліотеки. Статут єзуїтських шкіл зобов’язував провінціалів призначати на розвиток бібліотек колегіумів сталий прибуток, який не можна було використати на жодну іншу мету. Братські школи прагнули організувати власні друкарні, що давали змогу не лише забезпечувати учнів книгами, а й розвивати науку.

Головне місце у програмах братських шкіл посідали гуманітарні науки, зокрема граматики слов’янської, грецької, латинської, польської мов. До нас дійшла значна кількість підручників граматики, створених діячами братських шкіл: Арсенієм Еласонським, Лаврентієм Зизанієм, Мелетієм Смотрицьким та ін. На першому плані були слов’янська та українська книжна мови. Все це й зумовило виникнення в Україні не слов’яно-грецьких, а слов’яно-греко-латинських шкіл, учні яких вивчали зазначені мови та оволодівали програмою “семи вільних наук”. Таким чином, започатковану в Острозі справу продовжили братські школи.

Поряд з мовами у братських школах вивчали діалектику, поетику, риторичку. Викладання діалектики було спрямоване не те, щоб навчити вихованців шкіл вести дискусії й полемічні бої з єзуїтами та уніатами. Вивчали діалектику за рукописними підручниками, що являли собою компіляцію творів Іоана Домаскіна.

Як правило, діалектику й риторичку викладав один учитель. Під час вивчення риторички навчали складати промови, повчання, проводили диспути, декламації та театралізовані вистави. Посібники з риторички, діалектики та філософії писалися латиною. У статуті Львівської братської школи також були вказівки щодо вивчення риторички, діалектики та інших наук за посібниками, написаними слов'янською мовою.

Багато уваги у братських школах приділяли музичному розвитку учнів. У Львівській, Київській, Луцькій та інших школах співи вважали одним з основних предметів навчання. Заняття із співів проводили, як правило, в суботу. Із учнів складався церковний хор. Учень, що був співаком, діставав певну платню, харчі та одяг. Статут Луцького братства передбачав, що його керівники зобов'язані піклуватися однаково як про вчителів, так і про учнів, здібних до співу.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. серед учителів та учнів набуло поширення віршування. Вірші писали з приводу найрізноманітніших подій – до свят, похорон, визначних подій; їх присвячували різним наукам і особам. До нашого часу дійшли вірші, складені Л. Зизанієм, К. Ставровецьким, І. Борецьким, П. Бериндою та іншими діячами української культури й викладачами братських шкіл.

Учні братських шкіл брали участь в інсценуванні, декламаціях, драматичних виставах. Поряд з народними діями (ігри, хороводи, ритуали та побутові обряди) у братських школах виникає й розвивається драматичне мистецтво.

У братських школах, на відміну від єзуїтських, навчання проводилося близькими учням так званою “простою” і слов'янською мовами. Саме в цьому організатори братських шкіл бачили засіб збереження народності. Учителі шкіл України намагалися не тільки впровадити в школах рідну мову як мову викладання, а й писали нею твори. Кирило Ставровецький включав у свої твори народні звороти й висловлювання. Автор повчань Сімеон Тимофієвич зазначає, що він свідомо намагався писати їх “барзо простою мовою”. Думку про необхідність вивчення наук рідною мовою висловив Василь Тяпинський у передмові до Євангелія, наголошуючи на тому, щоб діти рідною мовою “смісли свої точили”.

Боротьба діячів братських шкіл і прогресивних мислителів за навчання рідною мовою позитивно впливала на розвиток української культури й освіти.

Статут Львівської братської школи, яка була зразком і для інших шкіл, дає уявлення про організацію навчального процесу.

Навчання в школі розпочиналося о 9 годині ранку влітку, а взимку дещо пізніше. Після читання молитви кожний учень відповідав учорашній

урок і показував учителеві виконані вдома письмові роботи. Потім починалося вивчення нового матеріалу.

Викладання в школі здійснювалося у вигляді читання уроку за записками, що їх учителі видавали учням для переписування вдома. Рекомендувалося також проводити бесіди й диспути з різних питань.

Шкільні порядки визначали поведінку учня не лише в школі, а й поза нею. За їх виконанням у школі спостерігали вчителі й чергові учні, а вдома – батьки або родичі. Встановлювався тісний взаємозв'язок між виховними впливами школи й сім'ї.

Навчання в школі поєднувалося із системою роботи учнів удома (розповідання вивченого матеріалу батькам і виконання домашніх письмових робіт під їх наглядом).

Статут передбачав режим навчальної діяльності учнів протягом усього дня, окреслюючи коло їхніх обов'язків, а також обов'язків батьків чи опікунів.

Діяльність братських шкіл – перший досвід організації роботи школи на основі класно-урочної системи. Учні ділили на три групи, з якими проводили різну за змістом роботу: одні вчилися розпізнавати букви і склади, інші – читати та вчити напам'ять різні уроки, треті – пояснювати прочитане, міркувати.

При братських школах існували так звані “братства младенческие”, завданням яких було моральне виховання юнацтва. До складу таких молодіжних братств входили всі учні братської школи.

Діяльність братських шкіл проходила в умовах посилення національно-релігійного гніту. У 20-х рр. XVII ст. занепала Львівська братська школа, не витримавши, врешті-решт, нерівної боротьби з єпископом Балабаном і католицьким духовенством. В 1627 р. студенти єзуїтської колегії напали на Луцьку братську школу, побили її учнів, знищили частину книг. Нападів і розорення зазнавали також братські школи в Берестей, інших містах.

У братських школах риторика стала провідним предметом навчання, її популярність визначала сама сутність гуманістичного шкільництва. Система гуманістичної освіти, як уже було сказано, почала формуватися в Центральній і Східній Європі на початку XVI ст., але найвищого розквіту досягла після появи в цьому регіоні єзуїтів у другій половині того-таки століття. Польська та Литовська провінції ордену охоплювали також терени сучасної України. Крім єзуїтських колегіумів, у Речі Посполитій, починаючи від 1579 р., діяла Віленська академія, зі стін якої вийшло чимало тодішніх учителів риторики. Академія була найважливішим єзуїтським осередком викладання риторики на терені Речі Посполитої в XVII ст.

Про повсюдний інтерес до риторики свідчать збережені рукописи риторичних трактатів, хрестоматій висловів і “ерудицій”. На таких пам'ятках можна досліджувати еволюцію цієї галузі знання. Викладачі, що працювали в колегіумах Речі Посполитої, у Києві та Чернігові, а пізніше – й у Харкові, спочатку наслідували античні та західноєвропейські зразки

риторики, а починаючи з другої половини XVII ст. вже могли висловлювати власні погляди на *artis bene dicendi*. Теоретичне опанування мистецтва публічних виступів поєднувалося з його пристосуванням до місцевих умов. Насамперед, ідеться про звичаї та політику.

Інший (поряд зі згаданими трактатами) комплекс джерел, що вказують на повсюдне знання класичної риторики, складають літературні тексти: друковані, рукописні чи усні. Про усні свідчення, через їх природну нетривалість, ми знаємо тільки із записів. Саме риторичні знання ставали в пригоді під час редагування текстів та публічних виступів (листів, звітів, діаріушів, промов, проповідей тощо). В окрему групу можна виділити твори, які нині є літературними пам'ятками, а в той час відігравали величезну суспільну роль. Згадані риторичні трактати містять цитати із сотень таких текстів, найпопулярнішою формою яких була промова. У Речі Посполитій вміння проголошувати промови уможлиблювало політичну кар'єру. Людина, що не знала засад риторики й не виробила відповідних навичок, потрапляла на узбіччя суспільного життя (між іншим, це була одна з причин, що спонукали Яна-Хризостома Пасека у своїх мемуарах постійно наголошувати на своїх ораторських здібностях).

Вміння виступати з промовами багато важило на теренах усієї Речі Посполитої. Ораторська професія була дуже тісно пов'язана з республіканським устроєм цієї держави. Такий республіканізм, або саме таке його сприйняття, став наслідком старанного читання класичних авторів. Тож першорядне місце в суспільстві відводили поняттям *respublica* (республіка), *patria* (Батьківщина) і *bonum commune* (спільне благо). Аналогічне походження має також етос громадянина. Це поняття сформулося завдяки пам'яткам римської літератури, де, зокрема, визначено завдання оратора. За Квінтіліаном, на авторитет якого охоче спиралися в тодішніх школах України, оратор або політик є *vir bonus dicendi peritus*.

Тому сила політиків полягала в їхньому вмінні переконувати, нав'язувати свою думку й підтримувати контакти за допомогою саме риторичних засобів. Навіть за умов, коли демократія перетворювалася на олігархічний устрій, ораторські виступи, що відбувалися за певним ритуалом, лишалися невід'ємною складовою публічної діяльності. Досвідчений оратор, а отже, політик, мусив орієнтуватися в тому церемоніалі й доповнювати його. Клієнтарна система вимагала, щоб проголошувати промови вміли також ті особи, котрі залежали від можновладців. Як наслідок, наприкінці XVII ст. неабияк зросла суспільна роль показового красномовства.

Показовий риторичний стиль (*genus demonstrativum*) і поезію використовували для репрезентаційних, пропагандистських та релігійних потреб, окрім того, вони мали розважальне значення. Такі завдання ставила давня риторична теорія. У тріаді *docere, movere et delectare* саме останній функції відводили найважливішу роль. Заглянувши до нормативних поетичних і риторичних трактатів, створених у першій половині XVIII ст. в Києво-Могилянській академії, ми знайдемо чимало визначень *genus demonstrativum*, які акцентують на його розважальній, або ігровій, функції.

Але теорія, на щастя, не охоплює всіх питань, пов'язаних із цією проблематикою.

Треба сказати, що показовим стилем послуговувалися не лише задля досягнення згаданих цілей, що їх визначали риторична теорія та звичаї. Дослідження панегіриків XVII ст. дає змогу говорити про важливі ідеологічні функції риторики. У показовому стилі ми знаходимо прояви політичних прагнень різних політичних груп, що сформувалися в Речі Посполитій і на теренах, прилеглих до її кордонів.

Висновки. Таким чином, риторика як навчальна дисципліна була одним з основних предметів навчання. Її популярність визначалася самою сутністю гуманістичного шкільництва: вперше навчальний процес організовувався як паритетний діалог учителя і учнів. Про інтерес до риторики свідчать збережені рукописи риторичних трактатів, хрестоматій влучних висловів та “ерудицій”. Теоретичне опанування мистецтва публічних виступів поєднувалося з його пристосуванням до місцевих умов, враховувало ментальність українського народу.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному аналізі комплексу джерел, що вказують на потребу глибоких знань класичної риторики в умовах тогочасної України.

Література

1. Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI–XVII ст. / Хв. Титов. – К., 1924.
2. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. / Я.Д. Ісаєвич. – К., 1966.
3. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. [Електронний ресурс] / В. Німчук. – Режим доступу: <http://izbornyk.narod.ru>.
4. Коба Л.А. Братські школи в Україні; XVI–XVII ст. / Л.А. Коба // Початкова школа. – 1994. – № 11 – С. 45–47.
5. Мединський Є. Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII ст. / Є. Мединський. – К., 1958.
6. Сисоєва С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С. Сисоєва, І. Соколова. – К., 2003.

ТОРІЧНИЙ О.В.

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ ОФЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Соціальні, політичні та економічні перетворення в Україні неможливі без гарантування її національної безпеки та державного суверенітету. Провідну роль у цьому питанні відіграє Державна прикордонна служба України (далі –ДПСУ). Саме її персонал забезпечує територіальний суверенітет України та недоторканність її кордонів. Такий стан речей вимагає від вищих військових навчальних закладів впровадження передових європейських технологій освіти в контексті Болонської декларації шляхом введення двоциклового навчання та кредитно-модульної системи, формування